

Leena Valkeapää

Luonto etiikan lähtökohtana muistiinpanoja Nils-Aslak Valkeapään (1943-2001) kotitalossa

Kiinnostukseni etiikkaa kohtaan on herännyt pohtiessani ympäristö- ja yhteisötaiteen piiriin kuuluvaa taiteellista työskentelyä, jolloin keskeisenä eettisenä kysymyksenä nousee suhde ihmisiin ja luontoon.

Tanskalainen taiteilija tarjosi köyhille ugandalaisille yhteisötaiteen nimissä vaihtokauppaa: jos vaihtaa etunimensä taiteilijan nimen mukaiseksi, saa porsaansa tai vuohen. Osana teosta taiteilija valokuvasi projektissaan toimivat kyläläiset uuden henkilöllisyystodistuksen kanssa. Yhteisötaiteen eettisyys nousi paljaalla tavalla keskustelun aiheeksi.¹ Vaikka olemme länsimaissa nykytaiteen piirissä tottuneet näkemään taidemuseoissa kaikenlaista taiteen nimissä, myös kuvia lapsista ja nuorista, jotka esittelevät avoimesti elämäänsä taideyleisölle, onnistui köyhien nimeäminen paljastamaan jotain, jota yleisö ei ollut valmis taiteen nimissä näkemään.

Taiteilija halusi tehdä taiteilijan vallan näkyväksi, antamalla nimensä köyhille kehitysapuna, taideteoksen kautta. ”Tuntuu, että taiteilijan nimi on tärkeämpi kuin hänen työnsä”, taiteilija sanoo Helsingin Sanomien haastattelussa.

Monet yhteisöt ovat puurtaneet erilaisissa projekteissa taiteilijan nimeen eri puolilla maailmaa. Erityisesti syrjäseudut ja niiden asukkaat ovat taustana tai toimijana yhä uusissa ja uusissa yhteisö- ja ympäristötaiteen hankkeissa. Keskeisenä taiteen tavoitteena on tällöin elävöittäminen, aktivoiminen ja auttaminen. Tanskalainen taiteilijakin halusi auttaa ja tehdä hyvää. Artikkelin lopuksi taiteilija kysyy, ”kuka päättää mikä on hyvää ja mikä pahaa?”

Hyvän ja pahan jännitteinen toiminta-akseli on myös suomalaisten yhteisötaiteen pioneerien Lea ja Pakka Kantosen työskentelyä innoittava tematiikka. Kantoset ovat työskennelleet erityisesti alkuperäiskansojen parissa. Pekka Kantosen mukaan taiteeseen kuuluu ihmettely ja hämmennys sekä itsestään selvien asioiden kyseleminen ja esittäminen puhuttelevassa muodossa.²

Pekka Kantosen kuvailee heidän työskentelyään: ”Taidekontekstissa korostuu eri tavalla vuorovaikutus ja kohtaaminen. Me välitämme jotain taidemaailmalle vierasta. Näyttelyissä asetamme itsemme alttiiksi muiden ihmisten moraalisisille arvioille ja saamme heidän antamastaan palautteesta uutta ajateltavaa. Vastaanotto on aina ristiriitainen. Aina joku sanoo, miten hienoa työtä teemme nuorten hyväksi, ja aina joku toinen sanoo, että käytämme vain nuoria ja alkuperäiskansoja oman taiteellisen uramme edistämiseen. Jopa yksittäisten kuvien kohdalla kommentit ovat ristiriitaisia. Ihmisillä on hyvin voimakkaat käsitykset siitä, mikä on poliittisesti ja eettisesti oikea tapa esittää ja kuvata toista kulttuuria, erityisesti alkuperäiskansojen kulttuuria.”³ Kun taiteen materiaalia ovat ihmiset ja ympäristöt kysymys hyvästä ja pahasta on erityinen.

Tässä artikkelissa tarkastelen etiikkaa, pohdin mitä etiikka tarkoittaa ja mitä haasteita taiteen uudet käytännöt etiikalle asettavat. Taidekasvatuksen tavoitteissa etiikkaa pidetään esillä, ainakin sanana, mutta toiminta uusissa ympäristöissä synnyttää uudenlaisia eettisiä tilanteita, sillä taidekasvatus laajenee innokkaasti, nykytaiteen virtauksia seuraten, kohti uusia toimintakenttiä, niin erämaihin, syrjäkyliin kuin erilaisiin paikkoihin kaupungin sisällä, täyttämään yhteistä tilaamme. Yhteisö- ja ympäristötaide sijoittuu nimenomaan paikkoihin, joissa yleisö tai ympäristö otetaan

¹ Mari Manninen, Sikamainen vaihtokauppa. Helsingin Sanomat 28.10.2007. D4.

² Hannula 2004,128

³ Hannula 2004, 133

teokseen mukaan.⁴ Taidekasvatuksen kontekstissa toimintaan liittyy ajatus, että taide on hyvää. Taiteen oletetaan parantavan ihmisten elämänlaatua, korjaavan rakennetun ympäristön vaurioita tai jopa auttavan ihmisiä löytämään luonnon esimerkiksi metsästä.

Taidekasvatuksen kontekstissa taiteen tekemiseen liittyy myös oletus teoksesta. Kun teos ei ole piirustus, maalaus, veistos tai muu koululuokassa tuotettu esine, taidekasvattaja joutuu ympäristö- ja yhteisötaiteen piirissä kysymään toimintansa eettistä perustaa uudella ja erityisellä tavalla. Nimeäminen ja teokseksi tekeminen johtaa uudensuuntaamiseen eettisyyden vaatimukseen, kysymyksiin ekologiasta ja ihmisen oikeudesta luontoa, ihmisiä ja maailmaa kohtaan. Ihmisten ja ympäristöjen käyttämisen lisäksi eettiseksi kysymykseksi nousee teon tai tapahtumisen siirtäminen taidekontekstiin, teokseksi nimeäminen.

Taidekasvatuksen laajenevissa piireissä toiminnan yhdeksi lähtökohdaksi on syytä asettaa eettisyys. Mutta mitä tämä tarkoittaa? Mitä on eettisyys? Milloin toiminta on eettistä? Pitäisikö taidekasvatukselle luoda omat eettiset ohjeensa?

Luonnonlapsen luona

Päädyn tekstiluonnokseni kanssa syksyllä 2007 Jäämeren rannalle Skibotniin Nils-Aslak Valkeapään kotitaloon Lassagammiin (suom. kalliomaja). Talo on aivan meren vierellä aaltojen pehmeäksi hiomalla kalliolla. Nils-Aslak Valkeapää rakennutti talonsa linnuille, teoksilleen ja itselleen kodiksi, mutta hän kuoli ennen kuin talo lopullisesti valmistui.

Nils-Aslak Valkeapää oli monipuolinen taiteilija. Hänen joikunsa, runonsa ja maalauksensa ovat saaneet innoituksen porosaamelaisesta elämästä, joka vielä Valkeapään lapsuudessa oli konkreettisesti luonnon sisällä elämistä. Nils-Aslak Valkeapää kasvoi lintujen, purojen, kukkien, risujen ja porojen kanssa paljaan taivaan alla. Nils-Aslak Valkeapää eli arjessaan yksinkertaista elämää ja toimi taiteilijana maailmanlaajuisesti. Hän sai elämäntyöstään julkisena huomionosoituksena mm. kaksi kunniatohtorin arvonimeä⁵.

Mustat tohtorihatut ovat nyt hänen makuuhuoneessaan vaatekaapin yllä, puisten säilytyslaatikoiden päällä⁶. Mustien hattujen välissä on valkoisesta villakangasta eli verasta ommeltu yksinkertainen neljäntuulenhattu. Hatussa vain yksi leveä punainen kangas, jota reunustaa keltainen kapea verka. Verkalakki on aseteltu kolmen puukappaleen päälle. Keikkuvilta alustaltaan se kurottaa lähes yhtä korkealle kuin mustat, ryhdikkäät sylinterihatut. Neljän tuulen hatun neljä uloketta osoittavat neljään suuntaan, ja tämä keskimäinen päähine näyttää suuntaavan enemmänkin horisontaalisesti, se aaltoilee kuin tunturimaisema. Hatulla ei ole ryhtiä eikä yhtä selvää asentoa. Pehmeä valkoinen villakangas on löysä, muuttuva ja lämmin, kun taas mustat akateemiset sylinterihatut ovat kovia, taipumattomia, tiettyä kaavaa noudattelevia, ennalta tiedettyjä muotoja. Kaksi tohtorihattua on keskenään täysin samanlaisia, vain kullattu yliopiston lyyra erottaa ne.

Nils-Aslak Valkeapää piti luontoa kotinaan koko elämänsä ajan ja suurimpana opettajanaan sitä maisemaa, jossa tuuli puhaltaa neljästä suunnasta. Neljän tuulen maisema on avara ja laaja, siellä tuulella on tilaa tuulla.

Mitä on etiikka

Etiikasta puhutaan useissa yhteyksissä. Hapuilen alustavia määritelmiä mistä olen kirjoittamassa: hyvästä, pahasta, moraalista, oikeammin moraalifilosofiasta. Etiikka tulee sanasta *ethos*, joka nykysuomen sanakirjan mukaan tarkoittaa tapaa, siveysopillista, siveellistä⁷.

Etiikkaa ja moraalialia ei aina käsitteenä eroteta toisistaan. Moraali on yhteisön jäsenten toiminnan piirre. Moraali tulee latinan kielestä *mos, mores*, joka tarkoittaa tapaa ja *moralis*, tapoja koskeva. Etiikka on puolestaan moraalialia tutkiva filosofia.⁸

⁴ ks. mm. Sederholm 2000, 10-17.

⁵ Kasvatustieteen kunniatohtori Lapin yliopisto, 1999. Filosofian kunniatohtori Oulun yliopisto, 1994.

⁶ Lähempi tarkastelu osoittaa, että laatikot ovatkin pahvia, joissa on puukuvio.

⁷ Uusi sivistyssanakirja 1990

⁸ Pietarinen & Poutiainen 1988, 12-13

Platonin ja Aristoteleen ajattelusta periytyvät hyveet; hyvyys, kauneus, totuus toimivat muun muassa opettajankoulutuksen eettisenä perustana.⁹ Puhutaan hyve-etiikasta, jossa toimintaa ohjaavat hyveet, yleisesti hyväksytyt hyvät. Olisiko taidekasvatuksen piirissä sopivinta puhua hyve-etiikasta? Hyve-etiikasta johdetaan velvollisuusetiikka, jolloin moraalisäännöt ja normit ohjaavat toimimaan hyvin. Opettajan ammattietiikka perustuu velvollisuuteen noudattaa hyveitä.¹⁰

Aloitan aina vain uudelleen. Puhe etiikasta tuntuu liikkuvan abstraktilla tasolla ja johdattavan niin moneen suuntaan, etten saa siihen otetta. Etiikassa on kysymys ihmisen kamppailusta hyvän ja pahan välimaastossa. Filosofian historia sisältää monia yrityksiä ja mahdollisuuksia puhua etiikasta, joko tietoteoreettisena kysymyksenä tai pyrkimyksenä löytää hyvä elämä, yrityksenä tavoittaa hyvä. Filosofinen ajattelu on siirtynyt 1900 luvun alusta alkaen käsittelemään uudelleen myös etiikkaa, jota pidettiin pitkään filosofian reuna-alueena.¹¹ Fenomenologinen filosofiakäsitys sisältää erityisen idean vastuusta ja vastaamisesta.¹² Emmanuel Levinas pitää kysymystä etiikasta filosofian ensimmäisenä kysymyksenä. Levinasin mukaan etiikassa on kysymys oikeudesta.¹³ Levinasin käsitys ihmisen eettisyydestä perustuu fenomenologiseen, ihmisen ruumiilliseen ja aistivaan olemiseen¹⁴. Martin Heideggerin filosofiaan viitaten Levinas sanoo ihmisyyden riippuvan hänen kyvystään kuunnella olemista¹⁵. Fenomenologisesti ajatellen etiikka on siis perustavaa ihmisenä olemista. Se on välitön ja kokemukseen sidottu kyky *kuunnella olemista*.

Maailma liikkeessä

Aloitan tekstiäni taas. Pohdin ensin määritelmää yhteisö- ja ympäristötaiteelle, varmistaakseni mistä olen kirjoittamassa, siis näkökulman, johon käsittelemäni etiikan tulisi täsmätä. Yritän luoda tekstilleni perustaa, joka asettaisi etiikan varmasti tiettyyn kohtaan, juuri taidekasvatuksen kontekstiin ja erityisesti sen laajeneviin, piirustuspöydältä ja koululuokasta ulos suuntaaviin uusiin työtapoihin.

Ympäristötaide ja yhteisötaide sisältyvät laajaan uusien taidemuotojen kirjoon, joista Mika Hannula kirjoittaa paikkasidonmaisena taiteena. Hannula lähestyy paikkasidonmaisuuutta kommunikatiivisuuden kautta ja puhuu yhteisestä tilasta toimintakenttänä, joka ei voi kuulua kenellekään yksipuolisesti.¹⁶

Kaikki paikat ovat jo jotakin, sillä tyhjää ei ole. Yhteinen tila on siis käsitteellinen asia. Tyhjässäkin on tyhjyytensä. Paikkoja tai ihmisiä voidaan tietysti arvottaa erilaisilla kriteereillä, mutta ne ovat vain hierarkioita, joilla kohdetta määritellään. Itse paikka, ihminen tai yhteisö kantaa joka tapauksessa omia merkityksiään ja omaa historiaansa. Taidetta voidaan siis periaatteessa käyttää myös ihmisten tai paikkojen ominaislaadun turmelemiseen, ihmisarvon loukkaamiseen tai yhteisöjen vahingoittamiseen.

Yhteisö ja ympäristötaiteessa etiikka nousee keskeiseksi tekijäksi, koska näissä ilmaisutavoissa tarvitaan aina jotakin toista teoksen osaksi, ihmisiä tai ympäristöä, luontoa tai rakennettua ympäristöä, innostuneita tai mukaan tahtomattaan joutuneita ihmisiä. Tarvitaan paikkoja tai yhteisöjä, joilla on jo jokin luonne ja ominaisuus, sillä mikään paikka ei ole vapaa tai merkityksetön, ei edes erämaa tai niin sanottu joutomaa, ei kodittomien yhteisö tai autioituva kylä.

Hannula listaa eettisen taiteellisen toiminnan ehtoja: erityisyys suhteessa paikkaan, yhteistyö tekemisen mallina, luokseen kutsuva, avoin toimintatapa, visuaalinen tai emotionaalinen kiinnostavuus, yksinkertainen ja tuttu, monitasoinen ja yllätyksellinen, elävöittävä sekä provokatiivisesti kriittinen.¹⁷ Vaatimukset paikan eettisestä ymmärtämisestä ja kunnioittamisesta, edellyttävät tietoa paikan historiallisuudesta ja konnotaatioista.¹⁸ Taiteen nimissä voidaan luoda keinotekoisia rakennelmia horjuviin yhteisöihin, sillä useimmin taidetta tarjotaan avuksi sinne, missä

⁹ teoksessa *Etiikka koulun arjessa*, 2002. mm. Kari Uusikylä,

¹⁰ teoksessa *Etiikka koulun arjessa*, 2002 mm. Veli-Matti Värrä, 61

¹¹ Heinämaa & Oksala 2001, 7 (teoksessa *Rakkaudesta toiseen*)

¹² Heinämaa & Oksala 2001, 13-14

¹³ Levinas 1996

¹⁴ Jokinen 1997,14

¹⁵ Jokinen 1997,35

¹⁶ Hannula 2003,14

¹⁷ Hannula 2003,111

¹⁸ Hannula 2003,111

ei voida hyvin. Sellaisissa paikoissa toimijat ovat puolustuskyvyttömiä ja siksi heidät saadaan helposti mukaan. Tarvitaanko taidekasvatukselle eettisiä normeja tai sanktioita, kuten lääketieteessä on tehty? Mitä on taidekasvatuksen etiikka? Onko taide aina hyvää? Voiko taide tehdä myös pahaa, saako niin tapahtua?

Meri vieressäni liikkuu. Aina kun nostan katseeni, meren piirtämä rantaviiva on eri kohdassa kuin ennen. Tiesinhän minä, että Jäämerellä on nousuvesi ja laskuvesi. Olenhan nähnyt sen aina, mutta nyt, tämän tekstin äärellä, meren liike onkin uudella tavalla merkitsevä. Yrittäessäni luoda kiinteää ja pysyvää alkua, päteväälle ja juuri taidekasvatuksen piiriin sopivalle eettiselle ajattelulle, näen, että maailma silmissäni liikkuu. Maailman liike tuntuu, vaikka vuonoa ympäröivät vuoret nousevat merestä suoraan noin kahden kilometrin korkeuteen ja pysyvät tukevasti paikallaan. Huipuilla näkyy lunta kesälläkin. Mahtavien vuorten äärellä meri on suuri ja kuitenkin se liikkuu. Meren liike on pieni ja suuri yhtä aikaa, välillä en huomaa sitä, mutta vesimassaltaan liike on valtava.

Kun vuoret peilautuvat kokonaisuena kirkasvetisen meren tyyneen peiliin, näyttää, että kaikki on varmasti siinä, paikallaan. Voin katsoa hiljaisesti meren peilissä väreilynä toistuvaa maisemaa, pysähtyneenä ja kiinteänä tosiasiana. Mutta maisema liikkuu, vaikka se ei muutu. Meren liike on kuin maailman hengitys, liikkeen tahti tulee kosmisista mittasuhteista, maan ja kuun suhteesta.

Alan seurata meren liikettä tarkemmin, että tietäisin täsmällisesti, miten vesi liikkuu. Etsin tietopaikkoja ja merkkään mielessäni rantaviivan ääriiviivoja. Päätän etsiä korkeimman ja matalimman kohdan rantaviivassa, voidakseni laatia aikataulun nousu- ja laskuvedelle. Ajattelen, että tieto liikkeestä rauhoittaa minua. Jos tietäisin meren, voisin määritellä sen, ja ehkä lakkaisin tuntemasta meren itsessäni. Jos meren liike ei tuntuisi minussa, voisin asettaa meren liikkeen ulkopuolelle, ottaa etäisyyttä ja olla ulkopuolinen, tarkkailija. Jos en tuntisi merta, eikä se tuntuisi minussa, voisin sen ehkä käsittää, sillä tunne ja käsittäminen kuljettavat eri suuntaan. Tunne liikuttaa ja käsittäminen haluaisi pysäyttää.

Meren liike kiinnittää huomioni yhteen filosofian peruskysymykseen, josta keskusteltiin muun muassa 1600 luvulla, uuden ajan alussa. Silloin keskustelua käytiin Aristotelisen kauniin, muuttumattoman ja hierarkisen maailmankuvan omaksuneiden oppineiden ja aikansa kumouksellisten ajattelijoiden välillä siitä, onko maailma paikallaan pysyvä vai onko se liikkeessä. Uuden ajattelun mukaan maailmankaikkeuden toiminta muodostuu jatkuvasta liikkeestä.¹⁹

Silmieni edessä ja tekstini äärellä käsitykset maailmankuvasta käyvät kamppailua. Vuonomaisema näyttää olevan paikallaan, mutta meri kuitenkin liikkuu. Yritän pysäyttää tekstini, niin ettei se virtaisi tavoitteestani ulos, mutta ajattelu ei rajaudu vain käsitteisiin, vaan se liikkuu tapahtumisien monimuotoisessa kudelmassa.

Kirjoituksessani yritän sitoa etiikkaa johonkin tiettyyn kohtaan, voidakseni puhua siitä, voidakseni pysyä tekstissä paikallani, mutta paikalleen asettaminen ei onnistu, sillä taidekasvatuksen toimintatavat toteutuvat yksittäisissä tapahtumissa, eikä kyse ole ennalta määritellyistä tosiasioista. Etiikka sijoittuu liikkeeseen ja muutokseen, erilaisiin kohtaaisiin.

Eettisyys kohtaamisessa

Meri keinuu omaa tahtiaan ja tunnen meren nyt aivan lähelläni. Nousuvesi on tuonut meren ihan ikkunan alle. Näen nyt veden läpi sileät rantakivet. Pilvetkin ovat laskeutuneet. Pilvien yläpuolella aurinko osuu vuorien huipuille. Ylhäällä säteilee uusi valkoinen lumi, jolle aurinko luo varjojaan. Alhaalla laaksossa hehkuu lämmin värikylläinen ruska. Maisemassa on monia kerroksia. Lumisilla huipuilla on valkoista ja alhaalla laaksossa punaista ja keltaista. Välissä ovat vuorten tummat seinämät, joiden ympärille pilvet ovat kietoutuneet.

Meren liikkeen voima on niin mahtava, että minun on helppo hyväksyä uuden ajan maailmankuva ja ymmärtää maailma liikkeenä. Kysymys etiikasta palautuu maailmankuvaan, joka ei ole pysyvä, vaan liikkeessä elävä kokonaisuus. Näin liikkeen hyväksyminen on myös moraalisen ajattelun lähtökohta. En näe etiikkaa etukäteen ajateltavana, enkä yritä luoda toimintaohjeita tai moraalisääntöjä.

Etiikan lähtökohtana hyveet; viisaus, oikeamielisyys, itsehillintä jne. ovat innoittaneet muun muassa Immanuel Kantia pohtimaan erityisesti moraalialia ja moraaliväitteiden käytännön sovellutuksia. Moraalisäännöt ja moraaliteoriat ovat yksi etiikan ajattelemisen mahdollisuus, jota pohditaan ja sovelletaan analyttisen filosofian piirissä.²⁰

¹⁹ Pietarinen 1994,12

²⁰ Sihvola 2004, 20

Kun kosketus ei ole ennalta tiedettyä tai suunniteltua, se ei voi olla valmis luonnos, joka käydään toteuttamassa. En ajattelussani lähde soveltavan etiikan pariin, vaan jätän etiikan määrittämisen liikkeeseen. Tarkastelen etiikkaa fenomenologisesti välittömään kokemukseen ja havaintoon tukeutuen.

Juha Varto määrittelee etiikan elämänasenteena (ethos), jossa pyritään vastaamaan siihen, miten maailma ja muut ihmiset ovat.²¹ Etiikka vaatii siis toteutuakseen kohtaamisen, maailman tai toisien ihmisten kanssa. Levinas toteaa, että toisen kohtaamisessa kasvoihin katsominen esittää eettisen vaatimuksen.²²

Varto kirjoittaa teoksessaan *Laulu maasta* etiikasta, joka ylittää ihmiskeskeisyyden vaatimuksen. Varton mukaan eettinen tieto ei ole meissä itsessämme, ei historiassa, ei auktoriteeteissa vaan siinä kohtaamisessa, jossa me milloinkin olemme.²³ Elämän mukana, liikkeessä ajatteleva, jota Varto kuvaa, on elämässä läsnä olemista ilman hierarkkista keskusta. Moraalinen mieli on siis sitä, että pyritään ymmärtämään toiminnan ehdot. Ehdot eivät voi olla etukäteen tiedossa, vaan ne asettuvat toiminnassa. Toiminnan ehdot syntyvät moraalissa mielessä niin, että ne asettuvat koko ajan.²⁴

Varton mukaan etiikan haasteellisuus lähtee jo sen perustasta, siitä käsitetäänkö hyvä itsen ulkopuolella olevaksi, kuten Jumala, vai onko hyvä sidoksissa omaan kokemukseen. Varton mukaan kummatkin perustat ovat ongelmallisia, sillä ne eivät ole yleispäteviä.²⁵

Etiikkaa on siis historian aikana yritetty asettaa perustalle, joka ei ole yleispätevä. Varto kutsuu etsimään sellaista käsitystä etiikasta, joka ei olisi ihmiskeskeinen, että ihminen ei olisikaan kaiken mitta²⁶, silloin etiikassa on kysymys ihmisen paikasta maailmassa. Etiikan lähestyminen maailmankuvan kautta suuntaa keskustelun etiikasta toiminta-ohjeiden sijaan vuoropuheluksi joka tapahtuu kohtaamisessa. Heittäytymällä maailman liikkeeseen mukaan, maailma tulee minuun, se koskettaa ja liikuttaa minua, liikuttaa ajatuksiani. Maailman, paikan tai ihmisten kohtaaminen on tällöin etiikan lähtökohta.

Martin Heidegger kääntää kreikan *ethos*-sanana "Aufenthalt". Se tarkoittaa asuinsijaa, se on kotipaikka, oleskelua viipymistä, viivähtämistä. Se on avoin alue, jossa ihminen asuu.²⁷

Etiikan määrittämisen, sääntöjen tai moraaliarvojen muodostamisen sijaan kiinnostukseni kohdentuu kohtaamiseen, jossa viipyminen ja viivähtäminen avaavat tilan eettiselle.

Maailman katse

Olen tavallaan meressä sisällä, sen liikkeessä keinoen; näen ja kuulen meren, enkä saa aistejani sammutettua. Maailma on myös minussa, ei vain edessäni. Samalla huomaan, että Valkeapään teokset ympärilläni alkavatkin katsella minua. Erilaiset puukappaleet, sarvet, valaiden luut., kivet ympäröivät minut. ne ovat ikivanhoja kappaleita, maailman osia, joka Valkeapää on nostanut kohdattavaksi.

Maurice Merleau-Ponty kirjoittaa, että koska maailma ja minun ruumiini on tehty samasta aineesta, se mitä näemme edessämme saavuttaa meidät, sillä ne tavoittavat vastakaikunsa ruumiissamme. Tämä sisäinen vastaavuus on maailman läsnäoloa.²⁸ Merleau-Ponty käsittää näkemisen sisältäpäin mukana olemisena, "olevan avautumisessa, jonka päätteeksi sulkeudun itseeni"²⁹

Valkeapään oliot ottavat minut vaikutuspiiriinsä. Tavalliset kivet ja puut avaavat mieleni. Oliot ympäröivät minut, kutsuvat viipymään, viipyilemään, kohtaamaan katse ja katsomaan takaisin. Tekstini äärellä istuminen, paikallani viipyminen on avannut silmäni katsomaan vierelläni olevia kiviä, puita ja luita uudella tavalla. Huomioni on siirtynyt meren liikkeestä vierelleni.

Valkeapään teoksista avautuu samankaltaisuus hollantilaisen 1600-luvulla eläneen filosofin Benedict de Spinozan käsityksiin luonnon mentaalisuudesta. Spinozan mukaan kaikki luonnossa ovat "eriateisesti" sielullisia, luonnon oman lainalaisuuden mukaan, sillä sama luonnon perusvoima

²¹ Varto1994, 152

²² Lewinas, 20 esipuhe Antti Pönni

²³ Varto1995

²⁴ Varto 1995,137

²⁵ Varto 1995, 2

²⁶ Varto 1995, 19-20

²⁷ Luoto, Miika. 2001. Olemisen eetos ja alkuperäinen etiikka teoksessa Rakkaudesta toiseen.

²⁸ Merleau-Ponty 2006, 21

²⁹ Merleau-Ponty 2006, 64

ohjaa kaikkea. Spinozan mukaan kivensirun rationaalisuus on pienempi kuin ihmisen, vain siksi, että ihmisellä on monimutkaisempi rakenne, kuin kivellä³⁰.

Spinozan esittämästä maailmankuvasta avautuu etiikka, jossa kaikki ovat kotoisin samasta maailmasta ja kuuluvat siis saman etiikan piiriin. Se on myös Valkeapään esille asettamien olioiden olemus, niissä erilaiset kappaleet ovat saman maailman kantajia kuin ihmiset, kuin minä. Valkeapään oliot osoittavat, ettei maailmassa olevilla ole niin suurta eroa keskenään. Olevat ovat oudolla tavalla samanlaisia. Jos puuta katsoo sisään, niin kuin silmiin katsotaan, niin puusta löytyy silmä, joka katsoo takaisin. Kivi katsoo. Ja luu. Olioiden seurassa syntyy yhteys maailman kanssa. Se on yhteenkuuluvaisuudentunne

Kohtaamisessa keskeiseksi määrittäväksi tekijäksi nousee maailmankokeminen eli maailmankuva. Käsitän eettisyyden vastuuna, ihmisen ja ympäristön kunnioittamisena, jossa kaikki olemassa oleva on osa yhtä kokonaisuutta. Varton mukaan ihminen ei siis poikkea kovin paljon muista luonnon-olioista, sillä myös ne ovat maailmassa ja kohtaavat maailman. Mutta ihmisen kohtalo on olla tietoinen maailmasta ja itsestä.³¹ Kun kohtaamisessa ei ole kyse erilaisista hierarkioista, ei toisista ja toisista, vaan samasta, syntyy yhteys, joka ei sulje pois vaan kutsuu luokseen.

Valkeapään teokset, Oudot oliot ovat myös ihmisen kuvia, haljenneita ja rosoisia. Valkeapään teoksissa on luonto ja ne rakentuvat olemassa olevista osista uudeksi. Eri ulottuvuudet yhdistyvät; vaikka oliot ovat myös ihmisen kuvia, samalla kun ne ovat outoja. Puun pinta on uurteinen, tuttu kuin iho. Oksien reistä avautuva katse on täynnä pieniä kuvioita, kuin iiriksen pienempien viivat, joista loistaa silmien valo. Oksan kohta on reikä puun sisään. Puun katse tulee syvältä, puun kasvamisesta ja kurrottautumisesta. Oksan alku ei ole ihmisen tekemä, mutta kun Valkeapää on asettanut sen silmän kohdalle, sen näkee silmänä.

Olioiden silmissä on maailman katse, se on vieras ja tuttu, se on melkein kuin ihmisen, mutta enemmän koiran, kukan tai kiven katse. Se katse on outo, eikä ole outoa, että oliot ovat outoja. Maailma on outo. Maailma on käsittämätön. Siksi tuo outo katse on samalla tuttu. Se on tarkka ja kutsuva. Katse on tietoinen ja tiedostamaton. Se on puu, se on luonto, se on ihminen, se on se perimmäinen samuus, joka meissä kaikissa on. Katse on lämmin ja lempeä. Siihen katseeseen on helppo vastata ja tuntee lohdutusta. Puun katse tulee käsittämättömällä tavalla tutusta ja kuitenkin oudosta kohdasta maailmaa.

Puun katse syntyy siitä, kun oksien mukana rungosta työntyy ulos jotain uutta. Oksan juonteissa on samaa ainutlaatuisuutta kuin ihmisen silmien valossa. Jos toista ihmistä, läheisintäkin katsoo tarpeeksi kauan, huomaa, että vierellä on toinen, aina outo. Ja kuitenkin outous on sama, jonka kohtaa kun katsoo peilistä itseään silmiin. Jopa oman silmäni säteily on outo, enkä tunne siinä itseäni. Silmiäni valossa paljastuu elämän salaisuus. Heideggerin termiä lainaten Varton ehdottama eettinen ajattelu on silleen jättämistä, se on avoimuutta, jossa maailma ei ole meitä varten emmekä me maailmaa varten, vaan kaikki ovat olemassa, koska niin on.

Kukka on koska se on.³²

Luonnon ja ihmisen olemisen salaisuus on se samuus, joka katsoo minua Valkeapään olioissa. Lähimmällä puupäällä on nuoren naarasporon sarvet. Sarvien sirot kaaret ovat pyöreät ja sarven muoto on kruunumainen. Hahmon silmät muodostuvat puussa olevista oksien kohdista, jotka nousevat rungosta aavistuksen koholle. Valkeapää on hakannut kirveellä puun poikki niin, että ohuin kohta on kaula. Hahmon kehona on pölkky, jonka merivirat ovat kuljettaneet Norjan rannikon itäisimpään niemeen jostain, ehkä kaukaakin, ehkä maapallon toiselta puolelta. Puut ovat ajalehtineet meren mukana, virtojen viemänä ja niissä on sattumanvaraisia jälkiä P u u on täynnä pieniä reikiä ja viivoja, matojen jälkiä. Matojen tiet ja kulkureitit ovat herkkiä pitsimäisiä linjoja, kuin taiteilijan kynästä. Viivojen ja pölkyn suhde on yhtä aikaa jännitteinen ja harmoninen, ison puun pienet kuviot.

Etiikan löytämiseksi Varto esittää projektia, joka on; kärsivällisyyttä ja harjoitusta, jotta uudelle tulisi mahdollisuus. Etiikka on siis Varton mukaan vasta tulossa. Tämä ei päästä helpolla, sillä vaikka kysymys hyvästä ja oikeasta on lähellä, ei se kuitenkaan ole ihan selvä. Etiikan löytämiseksi Varto vaatii ajattelemaan ja pysähtymään siihen kohtaan, missä kysymys on ja ajattelemaan sitä,

³⁰ Pietarinen 1993, 168-169

³¹ Varto 1995,153

³² ” Ruusu on ilman syytä, se kukkii koska se kukkii, se ei ajattele itseään, eikä kysy, näkeekö sitä kukaan” Angelus Silesius. (Varto, 1995, 41)

ilman valmiiksi asetettua normistoa tai moraalissäädöstä.

Etiikassa on siis kysymys kohtaamisesta, ei normeista tai toimintaohjeista. Jokainen tapahtuma, paikka ja toimijat, ne kohdat, joissa kysymys etiikasta ilmenee, ovat erilaisia. Jos tieto hyvästä ja pahasta on jokaisessa kohtaamisessa, se on liikkeessä ja muuttuu, eikä etiikkaa voida määritellä yleispätevästi. Etiikalle ei voida asettaa normia tai toimintaohjetta, sillä yleistäminen ja ennalta tietäminen estää eettisyyden tapahtumisen, joka sisältyy toisen erityisyyteen.

Toisen kohtaaminen

Yhteisötaiteessa lähtökohtana on ajatus, että taide tarvitsee toisen, jonkun, joka on tekijäyhteisön ulkopuolinen ja siksi erilainen. Alkuperäiskansat, syrjäkylät tai syrjäytyneet ovat usein yhteisötaiteen kiinnostuksen kohteina. Tämä toinen, siis erilainen täytyy saada kuitenkin projektiin mukaan, sisälle piiriin, siis samanlaiseksi.³³

Yhteisö- ja ympäristötaide tarjoavat taiteilijalle kohtaamisia, jossa taiteilija voi vieraila kuin seikkailija, tavata erilaisia ja ihmeellisiä kohtaloita ja kiinnostavia paikkoja, ja palata sitten voimistuneena omaan turvalliseen elämäänsä.

Yhteenkuuluvuuden ja outouden teemat sisältyvät kohtaamiseen. Etiikka syntyy kohtaamisessa. Mutta miten olla tuttu ja outo yhtä aikaa? Miten kuulua samaan ja olla vieras?

Kohtaamisessa yksi mahdollinen lähestymistapa on ihmettely, jota Sara Heinämaa pohtii feministisen etiikan lähtökohtana.³⁴ Luce Irigarayn ajatteluun tukeutuen Heinämaa kuvailee kohtaamista, jossa ihmetys mahdollistaa huomaamaan ja oppimaan asioita, joista emme ole tienneet mitään.³⁵ Ihmettelyyn liittyy siis avoimuus ja ennalta tiedetyn ohittaminen.

Keskeistä kohtaamisessa on liike, joka syntyy yhä uudelleen ja uudelleen ihmetyksessä. Kun lopputulos tai päämäärä ei ole määräävä tekijä, ei itsen tai toisen muuttaminen, niin mahdollistuu vierellä olo, kohtaamisen mahdollisuus, jonka Heinämaa on nimennyt osaksi kirjansa otsikkoa, *ihmetys ja rakkaus*.

Ihmettely on koskettamista ja kohtaamista ilman haltuunottoa ja omistamista. Irigarayn kuvaama ihmettely on avoin tila, jossa voisimme katsella ja kuulla toista, sellaisena kuin tämä on.³⁶ Vaikka Irigaraylle ihmetys on passiivinen tila, ihmetystä varten on valmistauduttava ja työskenneltävä sen eteen.³⁷

Varto kirjoittaa kohtaamisesta, jossa olennaista on herkkyys ja yhteyden kokeminen. Silloin kohtaaminen on koko kehon asia ja ajattelu on spontaania ja antautuvaa. Etiikka on harras tila. Tällöin ihmisellä on mahdollisuus sykkiä samaan tahtiin maailman kanssa ja tuntea yhteenkuuluvuutta.³⁸

Outo eläjä

Valkeapään sarvipäät, kivet, luut ja pölkyt tuntuvat puhuvan maailmankaikkeuden kokonaisuudesta. Valkeapää on itse nimennyt olionsa saamen kielellä *Eidanas ealli*, "eläin, joka viihtyy parhaiten itsekseen", outo eläjä. Eläin on lähempänä luonnon käsittämätöntä olemusta, kuin ihminen. Nimeämällä itsensä eläimeksi Valkeapää tuntuu riisuvan yltään ihmisyyden taakan. Nimeämällä itsensä oudoksi, Valkeapää on tavoittanut ihmisenä olemisen kyvyn, kyvyn olla outo.

Oudot oliot. Valkeapään oliot ovat maailmassa olemista yhteydessä kokonaisuuden kanssa. Oliot ovat luonnon erilaisista osista syntyvä kokonaisuus, joka ei ole vain puuta tai sarvea, se on kaikkea, se on kokonaisuus, jossa osista on kasautunut uusi. Outo eläjä elää rajapinnassa, erilaisten todellisuuksien risteyskohdissa.

Jännittävällä tavalla Valkeapään oliot osoittavat Varton kuvaileman eettisen paikan, joka korostaa ihmisenä maailmassa olemisen laatua. "Me emme eettisinä ole maasta emmekä taivaasta, emme

³³ Alan Badiou pohtii tätä samanlaiseksi pakottamista esim. Ranskan suhtautumisessa maahanmuuttajiin. Hän kuvailee asennetta "tule sellaiseksi kuin minä, niin minä kunnioitan eroasi". s.34

³⁴ Heinämaa, 2000

³⁵ Heinämaa 2000, 26

³⁶ Heinämaa 2000, 69

³⁷ Heinämaa 2000, 70

³⁸ Varto 1995,62

kuolevaisia emmekä jumalia, vaan me olemme se peli, joka näissä toteutuu.”³⁹

Outous on myös feministisen etiikkaan sisältyvä maailmassa olemisen tapa. Kun kohtaaminen ei sisällä haltuunottoa tai omistamista, säilyy outous; itsemme ja toisemme outous jatkuvana keskustelutilana ja kohtaamisen mahdollisuutena. Outouteen liittyy määrittelemättömyys ja avoimuus, ajatuksen liike ”avoimempi, joustava ajatuksen liike, sellainen joka kykenee kohtaamaan toisen, kohtelevaan toista – maailmaa, ihmistä ja kirjoitusta sen outoudessa.”⁴⁰

Valkeapään luomissa sarvipäissä on maailman itsensä laajuus. Mikro ja makrotasot lomittuvat yhdeksi erottamattomaksi kokonaisuudeksi. Matojen ja meren maailmat kohtaavat. Puiden kautta oliot kiinnittyvät maahan, jossa puilla on ollut juurensa ja sarvet johdattelevat nämä hybridit koskettelemaan ääretöntä, kosmista avaruutta, loputtomuutta, käsittämätöntä ulottuvuutta.

Hartaus

Varto kirjoittaa hartaudesta, jossa eettinen tulee mahdolliseksi, siitä miten luonto koskettaessaan tuntuu iholla, jokainen vesipisara, tuulen henkäys ja tuoksu. Koskettaminen on vereslihalla olemista, niin herkkänä, että se sattuu.⁴¹ Hartaudella Varto tarkoittaa paluuta ihmisen luonnolliseen herkkyyteen nähdä, aistia ja kuulla maailma, eikä se hartaus ole rauhaa tai nirvanaa. Hartaus tarkoittaa kosketuspintaa, joka päästää läpi. Näin olemme kiinni maailmassa, runollisesti.⁴²

Luonto on antoisa paikka Varton kuvaamalle hartaudelle, mutta luonto ei pelkästään riitä, muutenhan kaikki luonnossa asuvat olisivat kuin itsestään tämän hartauden piirissä. Ja myytti ystävällisestä rauhaa rakastavasta luonnonkansasta olisikin totta. Mutta näin ei valitettavasti ole. Luonto itsessään ei paranna tai tee hyväksi.

Etiikassa on olennaista, että sen voi kohdata hartaudessa, johon tieteen pyritään, antautuen, odottaen.⁴³ Etiikassa on kysymys enemmänkin taidosta, jonka ihminen voi löytää ja saavuttaa, vaikkapa luonnosta. Olennaista on kokea itsensä luonnon osaksi.⁴⁴ Varton mukaan filosofian olisi oltava kevyt ja vapaa kuin tanssi, siis pakoton yhteys maailman kanssa, sellainen kuin se on eläimellä, mutta ilman eläimen (oletettua) tiedottomuutta.

Valkeapään sarvipäisissä olioissa maailman läsnäolo todentuu yhdistelmänä ja peli syntyy näissä kohtaamisissa. Sarvipäät eivät ole vain esineitä tai vain olioita, vaan molempia. Valkeapään oliot ovat viestejä, joiden puhetta kuulen. Ne kokoavat yhteen maailmankaikkeuden elementtejä ja muodostuu kokonaisuus, josta ihminen ei voi jäädä ulkopuolelle. Valkeapään olioiden katse ottaa vaikutuspiiriinsä ja kutsuu kivien, puiden ja luiden piiriin.

Kuten taideteos on olemassa avoimena, myös ihmisen paikka maailmassa on olla läsnä, eettisesti. Ihminen ei ole kuitenkaan keskipiste, ei maailman, ei luonnon, eikä edes oman elämänsä suhteen.⁴⁵ Läsnä oleminen ilman itsensä asettamista keskipisteeksi on eettisen kohtaamisen lähtökohta.

Sarvipäisten olioiden joukossa on myös pölkky, jonka päällä on kaksi käkkyräistä risua. Risut ovat tavallaan kuin sarvet, mutta niiden muoto on täysin sattumanvarainen. Ne ovat vain risuja, jotka kasvavat niin kuin tietty paikka sallii niiden kasvaa. Risujen kasvu on määrätynyt tietyksi myös sen perimässä, kuten poron sarvet, mutta risut ovat alttiimpia ulkoisille olosuhteille, tuulelle ja tuiskulle. Näyttää, että olosuhteet ovat riepottelleet risuja sinne sun tänne ja niistä on kasvanut kirmuraisia ja koristeellisia.

Sarvea pidetään yleisesti arvokkaana, sillä se on lujaa. Sarvista tehdään käyttöesineitä ja koruja. Turistit maksavat sarvista paljonkin. Sarvissa uskotaan olevan mystistä voimaa. Sarvet sisältävät monia merkityksiä. Poro kasvattaa joka vuosi uudet sarvet. Sarvien muoto säilyy yksilöllisenä. Sarvet kasvavat vuosi vuodelta suuremmaksi noudattaen poron perimässä olevaa yksilöllistä muotokieltä. Erityisesti tietoporujen sarvet ovat myös muistoja. Asettamalla risut sarvipäiden joukkoon, Valkeapää tuntuu taas sekoittavan hierarkiaa ja osoittavan, että kaikki ovat osa samaa kokonaisuutta. Kuten sarvella, puulla, kivellä on osuutensa maailmasta, risullakin on risun osuus. Risukimppu on esillä Valkeapään galleriassa, samassa kategoriassa kuin taidokkaasti työstetty

³⁹ Varto 1995,151

⁴⁰ Heinämaa 2000,13

⁴¹ Varto 1995, 63

⁴² Varto 1995, 65

⁴³ Varto 1995, 65

⁴⁴ Varto 1995, 62

⁴⁵ Varto 1995, 152

veistos.

Ajattelu vaatii ennalta tiedetyn ohittamista ja maailman tarkastelemista siinä kohdin, missä maailma ilmenee. Ihmisen paikka on oleminen, muuttuva, liikkuva, siksi etiikan, ollakseen suhteessa maailmaan täytyy löytyä jokaisessa kohdassa uudelleen, hartaudessa, kuten Varto esittää. Kun ajattelu on spontaania, se kumpuaa suoraa kosketuspinnasta, se on voimaa, jossa tuntuu, että minussa ajatellaan.⁴⁶

Ja kuitenkin, Valkeapään esille asettamat risut eivät ole vain risuja, vaan niiden erityisyys paljastuu, kun maailma, josta ne ovat peräisin avautuu katsojalle. Ne ovat katajia. Katajatuli on aivan erityinen tuli, se on savuava sääskituli ja savustustuli. Muutamasta risusta aukeaa näkymä savun kiemuraisesta polusta kohti kota-aukkoa.

Taidekasvatuksen mahdollinen etiikka

Taidekasvatuksenkin etiikka voisi löytyä hartaudesta, maailmalle avautumisesta. Käsitän hartauden hiljentymisenä. Eettinen, oikeudenmukainen ja hyvä tapahtuu silloin kun maailma koskettaa. Maailman koskettaminen ihmisessä, yhteisössä, jossain paikassa; luonnossa tai rakennetussa ympäristössä on ratkaisevasti erisuuntainen liike, kuin se että me kosketamme maailmaa, että asetumme itse keskelle ja toimimme itsestä päin.

Ihmiskeskeinen ajattelu lähtee jälkien jättämisestä, ”kävin tässä”. Taidekasvatuksen kontekstissa jälki kätkeytyy teokseksi nimeämiseen. Se voi olla dokumentointia, yhteisesti tai yksin tuotettua kuvaa tai tekoja. Teokseksi muotoutuminen on se osa projektia, jolla teko myydään ja siirretään toisiin konteksteihin. Kohtaamisesta tulee kauppatavaraa. Mitä näyttävämpi tuotos, sitä helpompi on hankkia uusia projekteja, saada rahoitusta, mainetta ja huomiota. Jälkien jättäminen verhoutuu joskus hyväntekeväisyyteen ja ajatukseen, että minun jälkeni on tärkeä teko tai maailmaa parantava kosketus.

Kun maailma koskettaa, jälki jääkin minuun, se muuttaa, se liikuttaa. Ja minä muutun, kun maailma muuttaa minua. Maailman kosketus ei ole välttämättä hyväilevää, sillä se voi myös riisua ja ravistella, mutta se liittyy minut osaksi kokonaisuutta. Kun eettisyys on yhteenkuuluvuutta kokonaisuuden kanssa, oikeudenmukaisuus ja samanvertaisuus voivat aidosti todentua.

Kohtaamisen kosketus voi olla myös vastavuoroinen ja kohtaamisesta voi jäädä myös jälki, paikkaan tai ihmisiin. Ne ovat tapahtumisia, muistoja. Kosketukset ovat elämää, elämän jälkiä. Olisiko mahdollista taiteen nimissä päätyä hiljaisuuteen, kohdata niin ettei jää mitään? Voisiko taide toteutua niin, että olisi vain *ihmetys ja rakkaus*? Olisi vain kohtaaminen ja kohtaamisessa viipyminen.

*ja kun kaikki on ohi
ei kuulu enää mitään
ei mitään
ja se kuuluu⁴⁷*

Eettisen mahdollisuus

Taidekasvatuksen mahdollisuus yhteisö- ja ympäristötaiteen piirissä on luoda eettistä maailmasuhdetta, jossa ihmisen paikka asettuu osaksi kokonaisuutta. Se on hierarkian purkamista, ihmisen aseman hyväksymistä yhtenä maailman kokonaisuuden osana. Kuuluminen yhteen kokonaisuuden kanssa vähentää ihmisenä olemisen taakkaa.

Huomion kiinnittyminen itsen tai teoksen sijaan kohtaamiseen, uudelle tulee mahdollisuus ilmetä. Kun ihmisen elämä rakentuu elämän ihmeen ihmettelylle ja rakkaudelle, itseämme, toisiamme ja maailmaa kohtaan, voi eettisyys toteutua niin, ettei elämä sulkeudu ja rajaudu, vaan mahdollistuu.

Eettinen tapahtuu siis vain silloin, kun jokin koskettaa, jokin liikuttaa ja tekee vaikutuksen. Se on vastakkainen suunta, kuin oman jäljen jättäminen. Voisiko olla arvo olla jättämättä jälkeä? Yksi taidekasvatuksen eettinen mahdollisuus on hiljaisuus, jossa ei tarvitse kilpailla huomiosta. Kun kohtaamisesta syntyisikin tilaa, ei toimintaa, ei tuotosta, maailma muuttuisi eikä vain täyttyisi.

Yksinkertaisten perusasioiden äärelle palaaminen, mullan, veden, taivaan, kasvien ja ihmisen

⁴⁶ Varto 1995, 66

⁴⁷ Nils-Aslak Valkeapää, 1992. Viimeinen runo teoksessa Aurinko, isäni.

katselu, niiden vierellä oleminen ja kohtaaminen yhä uudelleen ihmetyksellä ja rakkaudella, viipyen kohtaamisen vaikutuspiirissä, voisi avata näkymiä maailman äärettömän olemuksen tajuamiseen. Näin ihmisen paikka osana syklistä maailman muutosta voisi auttaa sirpaleisesta maailmankuvasta kokonaisuuden hahmottamiseen.

Taidekasvatus voisi olla mahdollisuus ajatella olemista, hartaudessa, viipymisenä, katsomalla maailmaa ja toisiamme silmiin. Äärettömyyden äärellä hallinnan tunne vähenee ja ihmisen paikka maailmankaikkeudessa asettuu uudelleen maailman äärettömiin mittasuhteisiin.

Kirjallisuus

- Badiou, Alain. 2004. *Etiikka. Esse paban tiedostamisesta* & Janne Kurki: *Alain Badiou – Totuuden militantti*. Apeiron.
- Hannula, Mika. 2004. *Nykytaiteen barbaretket, kommunikaatioprosessi valkoisen kuution ulkopuolella*. Kuvataideakatemia. Helsinki.
- Heinämaa, Sara. 2000. *Ihmetys ja rakkaus, esseitä ruumiin ja sukupuolen fenomenologiasta*. Memo. Helsinki.
- Heinämaa, Sara & Oksala, Johanna. toim. 2001. *Rakkaudesta toiseen, kirjoituksia vuositutuksen vaihteen etiikasta*. Gaudeamus. Helsinki
- Jokinen, Riikka. 1997. *Tietämättömyyden etiikka. Emmanuel Levinas, modernin subjektin tuolla puolen*. Yhteiskuntatieteiden, valtio-opin ja filosofian julkaisuja 15. Jyväskylän yliopisto
- Levinas, Emmanuel. 1996. *Etiikka ja äärettömyys. Keskusteluja Philippe Nemon kanssa*. Suomennos Antti Pönni. Gaudeamus. Tampere.
- Manninen, Mari. Sikamainen vaihtokauppa, D4. *Helsingin Sanomat* 28.10.2007
- Pietarinen, Juhani. 1994. *Ilon filosofia. Spinozan käsitys aktiivisesta ihmisestä*. Yliopistopaino. Helsinki
- Pietarinen, Juhani & Poutainen, Seppo. 1998. *Etiikan teorioita*. Gaudeamus. Tampere.
- Sederholm, Helena. 2000. *Tämäkö taidetta*. Wsoy. Porvoo.
- Sihvola, Juha. 2004. *Maailmankansalaisen etiikka*. Otava. Keuruu.
- Uusikylä, Kari. 2002. Rohkeus ja välittäminen – opettajan moraalinen peruspilarit. Teoksessa *Etiikka koulun arjessa*. Opetusalan ammattijärjestö OAJ ja Otava. Keuruu.
- Valkeapää, Nils-Aslak. 1992. *Aurinko, isäni*. Suom. Pekka Sammallahti. Alkuperäisteos Beaivi Ahcazan 1988. DAT. Vaasa.
- Varto, Juha. 1995. *Laulu maasta*. Tampereen yliopisto. Tampere.
- Värri, Veli-Matti. 2002. Opettaja tässä ajassa – viisi teesiä opettajan etiikasta. Teoksessa *Etiikka koulun arjessa*. Opetusalan ammattijärjestö OAJ ja Otava. Keuruu.